ئەدەبی بەراوردکاری و دەوڵەمەندکردنی ئەدەبی نەتەوایەتی

محەمەد ئەحمەد حەسەن

بێگومان مەودای ئەدەبی بەراوردکاری زۆر فراوانە و ئیشکردن لەم بوارەدا ماندووبوونێکی زۆری دەوێت. بەڕاستی دنیایەکە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر پێشکەوتنی ئەدەبی نەتەوایەتی هەیە ئەدەبی بەراوردکاری زانستێکە وەکو هەموو زانستەکانی تر.

ئەم زاراوەیە بۆ یەکەم جار وەکو زاراوەیەکی زانستی کە بۆ ئەم لێکۆڵینەوانە بەکارهاتبێ لە سەدەی نۆزدەیەم بوو کاتێ (ڤیلمان) ڕەخنەگری بەناوبانگی فەرەنسی لە ساڵی ١٨٢٧ز لە زانکۆی (سۆربۆن) لە موحازەرەکانی بەکاری هێناوە پاشان لە ساڵی ١٨٣٠ز لە زۆربەی کۆڕ و کۆبوونەوەکانی بەکاری هێناو دەیکرد بەناونیشانی موحازەرەکانی پاشان لە ساڵی ١٨٤٠ز خستییە ناو کتێبەکانی و بە تەواوی چەسپا. هەروەها لەناو ئەدەبی ئینگلیزیش یەکەم کەس (متیۆ ئارنۆڵد) بەکاری هێناوە.

گومانی تێدا نییە سەرەتا ئەم وشەیە وەکو زاراوەیەکی زانستی بەکارهاتووە دواتر وەکو زانستێک پەرەی سەند و بەتایبەتی لە وڵاتی فەرەنسا کە لە نامە زانستییەکانیان و لێکۆڵینەوەکانیان کاریگەرییەکی گەورەیان کردە سەر هێنانە کایەی ئەدەبی بەراوردکاری و چەسپاندنی وەکو زانستێک.

لەم چەند دێرەی سەرەوە، بۆمان بەدیارکەوت کە ئەدەبی بەراوردکاری وەکو زاراوەیەک کەی؟ لەلایەن کێ؟ یەکەم جار بەکارهات تا دواتر وەکو زانستێک چەسپا. ئێمە لێرەدا نامانەوێ باس لە مێژووی ئەدەبی بەراوردکاری بکەین، بەڵکو باسی ئەو پێشکەوتنە دەکەین کە ئەدەبی نەتەوایەتی بەهۆی ئەدەبی بەراوردکارییەوە بەخۆیەوە

دەبینێ، هەروەها باسی کاریگەری ئەدەبی بەراوردکاری دەکەین لەسەر ئەدەبی نەتەوایەتی.

ئێمە ئەگەر هاتو سەیری مێژووی شارستانیەتی مرۆڤ بکەین. دەبینین هیچ نەتەوەیەک بە دوورکەوتنەوە لە شارستانیەتی مرۆڤایەتی، شارستانیەتی خۆی نەهێناوەتە بەرهەم، بێگومان دەبێ بە شارستانیەتی نەتەوەکانی تر کاریگەر بووبێ و کاریان لێک کردبێ لە ڕووی پێشکەوتنی شارستانییەوە، بەڵام لێرەدا پرسیارێک سەرهەڵدەدات: ئایا هەموو لێکۆڵینەوەیەکی ئەدەبی کە بەراوردکردنی تێدا بێت وەکو بەراوردکردنی دوو نووسەر، یان دوو ژانری ئەدەبی، بە ئەدەبی بەراوردکاری دادەنرێت؟ لێرەدا دەڵێین نەخێر، چونکە بەراوردکردنی دوو ئەدەب ئەوکاتە دەبێتە بەراوردکردنێکی زانستی کە بەندوباری مێژوویی لەنێوان هەردوو ئەدەبی نەتەوەکەدا هەبێت و کاریگەرییان بەسەریەکەوە هەبێت، بەمە هەموو لایەنەکانمان بۆ ڕوون دەبێتەوە وەکو ئەوەی کەی؟ چۆن؟ لەکوێوە؟ ئەدەبی نەتەوەییمان کەوتۆتە بەر هێزی کاریگەری ئەدەبی بێگانە.

کەواتە دەتوانین بڵێین لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری بریتییە لە لێکۆڵینەوەی ئەدەبی نەتەوایەتی لە ڕووی پێوەندی مێژوویی ئەم ئەدەبەوە بە ئەدەبی نەتەوەکانی تر. لێرەدا مەسەلەیەکی گرنگ هەیە ئەویش ئەدەبی نەتەوایەتییە. بێگومان هەموو نەتەوەیەک ئەدەبی نەتەوەیی و ڕەسەنایەتی خۆی هەیە و کە پێی لە میللەتانی تر جیادەکرێتەوە، چونکە خاسیەت و ڕەگەزی تایبەتی خۆی هەیە کە لەناو میللەتانی تر پێی دەناسرێتەوە. جا ئەدەبی هیچ نەتەوەیەک پەرە ناسێنێ و گەشەناسێنێ گەر دەرگای بەڕووی ئەدەبی پێشکەوتووی میللەتانی تر نەکاتەوە پێیانەوە کاریگەر نەبێت. هەموو کەسێک و هەموو نەتەوەیەک بە خۆشی بێت، یان ناخۆشی، دەکەوێتە ژێر کاریگەری کەسانی تر و نەتەوەی تر ئەمە شتێکی بەڵگە نەویستە، بەڵام ئەوەش نابێ لەبیر بکرێت کە ئەدەبی نەتەوایەتی ڕەسەنایەتی خۆی لەدەست بدات.

لەم ڕوانگەیەوە ئەگەر سەیری مێژووی ئەدەب بکەین دەبینین هەر لەکۆنەوە ئەم کاریگەرییە هەبووە. بۆیە بەشێوەیەکی زەق و بەرچاو ئەگەر سەیری کاریگەری ئەدەبی بکەین و قۆناغەکانی گەشەکردنی باس بکەین، ناچارین وەکو هەموو باس و خواسێکی تری ئەدەبی و فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و ئایینی و گەردوونزانی...تاد بگەڕێینەوە بۆ لای یۆنان (گریک) و ڕۆمان (لاتین). هەرچەندە ئەمە باسی ئێمە نییە، بەڵام بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەم باسە و پێوەندی پتەوی بە دەوڵەمەندکردنی ئەدەبی نەتەوایەتی، دەبێ باس بکەین.

کاتێک لە ساڵی (١٤٦پ.ز) کە دەوڵەتی یۆنان بەهۆی نەهامەتی و شلۆقی و داڕزانی ناوەخۆیی بەرامبەر بە ڕۆمانەکان ڕووخان، بەڵام ئەگەر بە وردی سەیر بکەین، دەبینین یۆنانەکان هەر تەنیا لە بواری دەسەڵاتی سیاسیدا ڕووخان، چونکە لە بواری ڕۆشنبیری و شارستانییەتدا هاوشانیان نەبوو. ئیدی لە هەموو بوارەکانەوە بە ئەدەبی و فەلسەفی و ڕەوشتناسی و ڕۆشنبیری گشتییەوە کاریگەری زۆریان لە ڕۆمانەکان کرد، بەڵام ڕۆمانەکان لە ڕووی هێزی دەسەڵاتەوە هاوشانیان نەبوو. بۆیە (هۆراس ٨٥-٨پ.ز) شاعیری ڕۆمانی دەڵێ (بکەونە دوای نموونەکانی یۆنان، بەشەو بکەونە سەر پاشماوەکانیان، بە ڕۆژ بکەونە سەر پاشماوەکانیان). بەمەش ڕۆمانەکان هەڵسان بە لاسایی کردنەوەی یۆنانییەکان و بەمەش خزمەتێکی گەورەیان بە بواری خۆیان کرد و دەوڵەمەندیان کرد لە هەموو بوارێکەوە. ئەم هەوڵ و تەقەڵایە پیرۆزەی ڕۆمانەکان نموونەیەکی سەرەتایی ئەدەبی بەراوردکارییە.

لەسەدەی ناوەڕاست تا دەگاتە سەدەی پازدەیەم، واتە لەنێوان ساڵەکانی ١٣٩٥-١٤٥٢ دەسەڵاتی کلێسا هەموو بوارەکانی ژیانی گرتبووەوە. لەنێو ئەدەبیاتی ئەورووپا دەسەڵاتێکی باڵای هەبوو و زمانی لاتینیش زمانی هەموو بوارەکان بوو بۆ نووسین و خوێندنەوە لەبەر ئەوە گۆڕینەوەی ڕۆشنبیری زۆر بوو لەنێوان نەتەوەکانی ئەورووپا و هەندێک بە هەندێک کاریگەربوون. لەسەردەمی ڕێنیسانسدا ئەدەبی ئەورووپی ڕێرەوی بەرەو ئەدەبی یۆنانی و ڕۆمانی بوو. ئەمەش دەرچوونێکی جدیانە بوو لە کۆتوزنجیری سەدەی ناوەڕاست و دەسەڵاتی کلێسا. لەم سەردەمەدا پیاوانی ئەدەب گەڕانەوە بۆ تیۆری لاسایی کردنەوە، لاسایی کردنەوەی ئەدەبی کۆن (یۆنان و ڕۆمان) هەر لەو سەردەمەدا لە فەرەنسا کۆمەڵەیەک دروست بوو بەناوی (کۆمەڵەی پیرۆ-لاپلیاد- الثریا) ئەم تاقمە بەشێوەیەکی گشتی لەو بڕوایەدا بوون کە دەبێ زمانی فەرەنسی لەژێر دەسەڵاتی خنکێنەری لاتینیدا ڕزگاری ببێ. ئەم کۆمەڵەیە لە حەوت کەس پێک هاتبوون (ڕۆنساو، دوبیللی، ڕێمی بیلۆ، گۆدل، دۆرا، بایف، بلیتی) سەرۆکی ئەم کۆمەڵەیە (ڕۆنسار) بوو.

ئەمانە کە لاسایی پێشینانیان دەکردەوە، کۆیرانە لاساییان نەدەکردەوە، یان هەر بۆ بەجێگەیاندنی ڕەوشێکی ئەدەبی ئەوسا نەیاندەکرد. بۆیە ملیان دابووە لاسایی کردنەوە، چونکە هەستی ناسکی خۆیان وریاکردبووەوە کە کۆنینە بەرهەمێکی پوخت و ڕوختە. (دوبیللی) ڕەخنەگر دەیگوت (بەبێ لاسایی کردنەوەی یۆنان و ڕۆمانی ناتوانین زمانەکەمان بەرەو پێشەوە ببەین) هەروەها وای بە چاک دەزانی لەکاتی خوێندنەوە و شت وەرگرتندا، یان لە کاتی بەراوردکردنی ئەدەبیدا، پشت بەوەرگێڕان نەبەستریت، لەبەر ئەوەی هەرچەندە وەرگێڕانەکە پوخت و ڕوخت بێت، پڕ بەپێستی دەقە بنەڕەتییەکە نابێت، بەڵام لێرەدا ئێمە دەڵێین وەرگێڕان هۆیەکی گرنگی ئەدەبی بەراوردکارییە، چونکە بەوەرگێڕانەوە دەتوانین بە ئەدەبی نەتەوەکی تر ئاشنا بین، بەڵام وەرگێڕانیش دەبێ لەسەر بنەڕەتی زانستی بێت. وەرگێڕان زۆر پێویستە لەناو هەموو میللەتان، بەهۆی ئەمەوە هەموو زانستێک بەرەو پێش دەچێت، چونکە هەموو کەسێک زمانی دووەم نازانێت بۆیە وەرگێڕان وامان لێدەکات شارەزابین.

لەسەدەی نۆزدەیەمدا سەدەی دەرکەوتنی ڕێبازە جۆر بەجۆرەکانی هونەر و ئەدەب و فەلسەفە و سیاسەت و زانیاری. دیاردەی کاریگەری ئەدەبی هێندەی تر گەشەی کرد و بەرەو پێشەوە چوو. ئەمانە هەموو سوودیان لە یەکتر وەرگرت و سوودیان بە یەکتر گەیاند زۆر بیروڕاو زۆر ڕێبازی جیاواز و گەلێ نووسەری گەورە لەم مەیدانەدا هاتنە کایەوە.

خاتوو (مەدام دی ستایل ٦٦ ١٧-١٨١٧ز) کە گەورەترین لایەنگیری ڕێبازی ڕۆمانتیکی فەرەنسا بوو. کاریگەر بوو بە فەلسەفەی ئەڵمان و ڕەخنەگرانی. هەوڵی دا بەهۆی تێگەیشتنی باری کۆمەڵایەتییەوە لە ئەدەب بگات. دەیگوت (ئەدەب ئاوێنەی کۆمەڵە) لەباسکردن و شیکردنەوە و چەسپاندنی ئەم باوەڕەیدا زۆرجار نموونەی بە ئەدەبی بێگانە دەهێنایەوە، واتە لێکۆڵینەوەکانی پەلیان بەسەر ئەدەبی نەتەوایەتی و ئەدەبی بێگانە دەکێشا. هەندێ جار دەستی دەخستە سەر دیاردەی کاریگەری ئەدەب و چوونیەکی و لێکچوونی ئەدەبەکانی لێک دەدایەوە و هۆی لێکچوونەکەشی دەردەخست. هێرشی بۆ ئەو کەسانە دەبرد کە بایەخیان بە ئەدەبی نەتەوەکانی تر نەدەدا. ئەم خانمە دەورێکی باڵای هەبوو لە ناساندنی ئەدەبی جەرمەنی بە فەرەنسا و ئەدەبی فەرەنسی بە جەرمەنستان. ئەوەی لەسەدەی نۆزدەیەمدا تەکانێکی زۆر بە گەڵاڵە بوونی بنەماکانی ئەدەبی بەراوردکاری دا، ئەوە بوو دیاردەی بەراوردکردنی زانستی هەموو مەیدانێکی بیری مرۆڤایەتی گرتەوە.

لەم کورتە میژووەی سەرەوەدا، بۆمان بەدیاردەکەوێ کە کاریگەری ئەدەبی نەتەوەکانی تر لەسەر یەکتری چ گۆڕوتینێکی بەپێشکەوتنی ئەدەبی نەتەوایەتی داوە و دەوڵەمەندی کردووە. ئەو پێشکەوتنەی کە لە ڕۆژئاوا بەرچاوە، بنەڕەتەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمانە کە هەموو نەتەوەیەک دەرگایان والاکردبوو بەڕووی هونەر و زانست و ئەدەبی نەتەوەکانی تر بەبێ ئەوەی ئەدەبی ڕەسەنایەتی خۆیان لەبیر بکەن، چونکە ئەم کاریگەربوونە بۆ پێشکەوتن و بەرەوپێش بردنی ئەدەبی نەتەوایەتی و ڕەسەنە.

ئەم جۆرە ئەدەبە تا ئەمڕۆ وەکو هەموو زانستەکانی تر جێگای خۆی گرتووە و ڕەگی خۆی داکوتاوە و سنووری خۆی کێشاوە و دەورێکی گەورەش دەبینێ لەپەرەپێدانی بزووتنەوەی ئەدەبی جیهانی و گەشانەوە و نەشوناکردنی ئەدەبی نەتەوایەتی. ئەم زانستە لە ولاتە پێشکەوتووەکان خراوەتە ناو پرۆگرامی خوێندن و لە قوتابخانەکاندا بەشێوەی وانە دەگوترێتەوە لە ولاتێکی وەکو فەرەنسا هەر لە قۆناغی ئامادەیی و زانکۆ شانبەشانی ڕێزمان و ئەدەب و ڕەوانبێژی دەخوێندرێت.

لەناو ئەدەبی کوردیدا بەڕاستی جێگەی داخە تا ئێستا وا بەم زانستە نەدراوە چ لە بواری دانانی کتێب و لە بواری پرۆگرامی خوێندن لە قۆناغەکانی خوێندندا. تاکو تەرا هەوڵ هەبووە و هەیە، بەڵام ئەمە زۆر کەمە بۆ ناساندن و چەسپاندنی ئەم زانستە پڕ بەهایە لەناو ئەدەبی کوردیدا. لەکۆتایی ساڵانی هەفتاکاندا مامۆستای گەورە (د. عەزیز گەردی) هەر زوو هەستی بە بۆشایی ئەم زانستە کردبوو لەناو ئەدەبی کوردیدا، بۆیە لە هەوڵێکی پڕ بایەخدا کتێبێکی لەسەر ئەم زانستە داناوە و بەشێوەیەکی زانستیش بەکوردی ناساندووە. هەروەها لەناو لاپەڕەکانی گۆڤاری (ڕامان)یشدا چەندین هەوڵ هەیە کە جێگای دەست خۆشییە. ڕەنگە هەندێک کەس لاسایی کردنەوە و کەوتنە ژێر کاریگەری ئەدەبی نەتەوەیەکی تر بە حەرام بزانن و دژی ئەوە بن و هەر خۆیان بە ئەدەبی ڕەسەن ببەستنەوە. ئەم بیروڕایە زۆر هەڵەیە و دەبێتە هۆی دواکەوتنی ئەدەبی نەتەوایەتی و ڕۆژ بەڕۆژ ئەم ئەدەبە (ئەدەبی نەتەوایەتی) بەرەو لاواز بوون و سیس بوون دەچێت. ئێمە نالێین با بەشێوەیەکی کۆیرانە لاسایی ئەدەبی بێگانە بکرێتەوە و دەرگا والا

بکەین و ئەدەبی نەتەوایەتی فەرامۆش بکەین، بەڵکو لەسەر بنەمای زانستی و بۆ پێشخستنی ئەدەبی نەتەوایەتی بێت، بەڵام سوود وەرگرتن لە ئەدەبی نەتەوەیەکی تر کە بەندوباری مێژوویی لە نێوانیان هەبێت (بۆ ئەدەبی بەراوردکاری) بەڕاستی ئەدەبی نەتەوەیی پێ گەشە دەکات و دەوڵەمەندی دەکات.

لێرەدا بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بیروڕایەی سەرەوە نموونەیەکی بەرچاو دەهێنمەوە. سەرهەڵدانی قۆناغی نوێبوونەوە (تازەگەری، ڕۆمانتیک) لەناو ئەدەبی کوردیدا دەگەڕێتەوە بۆ کاریگەربوون بە ئەدەبی نەتەوەیەکی تر کە بەندوباری مێژوویی لەنێوانیاندا هەبووە. کاتێک هەندێک ڕووناکبیری وەکو (پیرەمێرد) و (زێوەر) دەچن بۆ ئەستەنبوڵ و لەوێ دەست دەکەن بەخوێندن و ئاشنا دەبن بە ئەدەبی بێگانە کە ئەدەبێکی پێشکەوتوو بوو و ئەویش ئەدەبی تورکی بوو. ئەدەبی تورکیش بەهۆی ئەو ڕۆشنفکرانەی کە لە فەرەنسا دەژیان و کاریگەربوون بە ئەدەبی فەرەنسی. بۆیە ئەم دوو منەوەرە کە دەگەڕێنەوە بەخۆیان و هەگبەیەکی پڕ لە زانیاری و نوێخوازی ئەمەش کاریگەرییەکی گەورەی دروست کرد. دواتر چەندان لاوی تری وەکو (شێخ نووری و گۆران و ڕەشید نەجیب....تاد) یاخی دەبن بەهۆی کاریگەریان بە ئەدەبی تورکی و بێگانە، چونکە هەریەک لەمانە چەند زمانێکیان دەزانی و بەرهەمەکانی ئەو نەتەوانەیان دەخوێندەوە بەمەش کاریگەربوون و یاخی بوون و شۆڕشێکی ئەدەبیان بەرپاکرد. بەمەش جۆرە ڕێباز و ئەدەبێکی نوێیان لەناو کوردی هێناکایەوە کە بە ڕێبازی ڕۆمانتیکی ناسرا.

لەم نموونەی سەرەوە بۆمان بەدیار دەکەوێت کە ئاشنابوون بە ئەدەبی بێگانە چ کاریگەرییەکی هەیە. ئێمە لێرەدا مەبەستمان نییە بڵێین لاسایی ئەدەبی بێگانە بکەینەوە بەشێوەیەکی کوێرانە، نەخێر دەمانەوێ گەر لاساییش بکرێتەوە لە سنووری کاریگەری تێنەپەڕێ و بەشێوەیەکی داهێنەرانە بێت، چونکە لاسایی کردنەوە هیچ داهێنانێکی تێدانییە جا بۆ بەرەو پێش بردنی ئەدەبی نەتەوایەتی و دەوڵەمەندکردنی پێوبستە کاریگەربوونەکە و لاسایی کردنەوەکە داهێنەرانە بێت. دەبێت شتێک دابهێنیت لەسەر بناغەی ئەدەبی پێشتر، ئەویش بەیاخی بوون لە یاسا و ڕێساکانی ئەدەبی پێشتر بێگومان ناوەرۆکی یاخیبوون داهێنانی هونەری نوێ و بیری نوێیە.

ئەم زانستە دەبێت بایەخێکی زۆری پێ بدرێت، چونکە دەیان شتی هاوبەش لەنێوان نەتەوەیەک و نەتەوەیەکی تر هەیە لە ڕێگای ئەم زانستەوە دەتوانین پەی بەم شتە شاراوانە بەرین. میللەتی کورد وەکو هەموو میللەتانی تر بەندوباری مێژوویی لەگەڵ چەند نەتەوەیەک هەیە (بێگومان ئەمە مەرجی ئەدەبی بەراوردکارییە) وەکو عەرەب و فارس و تورک. ئەمانە زۆر لە کورد نزیک بوونە و تەنانەت چەندان سااڵ وەکو داگیرکەر دەسەڵاتی خۆیان سەپاندووە بەسەر میللەتەکەمان بێگومان لەگەڵ سەپاندنی دەسەڵاتیان هەڵساون بیرو ڕۆشنبیری و کەلتوور و فەرهەنگی خۆشیان سەپاندووە تاکو میللەتی کورد بتوێننەوە لەناو خۆیاندا، بۆیە ئەمە کاریگەری هەبووە لەسەر میللەتەکەمان لەناو ئەدەب و فکر و کۆمەڵی کوردی ڕەنگی داوەتەوە بۆ نموونە هیچ شاعیری کلاسیکیمان نییە کە شیعری بەزمانانی عەرەبی و فارسی و تورکیش نەهۆنیبێتەوە و تەنانەت لێهاتوویی شاعیر بەوە بووە کە شیعری بەم زمانانە هەبێت. بۆیە ئەدەبی بەراوردکاری لێکۆڵینەوە لە بەرهەمی ئەوانەدا ئەنجام دەدات کە کاریگەریان بەسەر یەکەوە هەیە و یەک بە یەکێکی تر کاریگەر بێت.

ئەدەبی کوردی لەدوای ڕاپەڕینەوە ۱۹۹۱ بەهۆی ئەو ئازادییەی کە فەراهەم بووە دەرگای بەڕووی دنیای دەرەوەدا کردەوە چەندان ڕۆشنبیر لە دەرەوە گەڕانەوە ولاّت کە بووە هۆی ئەوەی گۆڕانێک لەناو ئەدەبی کوردیدا بێننەکایەوە. کەواتە کۆچکردن و ئاوارە بوونی نووسەرێ، یان کۆمەڵە نووسەرێ لە ولاّتێکەوە بۆ ولاّتێکی تر چ بەهۆی شڵەژانی باری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئایینی بێت، یان هەر هۆیەکی تر، ئەوا هۆیەکی گرنگی ئەدەبی بەراوردکارییە. بێگومان ئەمانەش دەکەونە ژێر کاریگەری ئەدەبی نەتەوەکە و هەروەها کار لە ئەدەبەکە دەکەن. ئەمەش تاکو ئێستا دەورێکی کاریگەری هەیە، وەکو (فەرهاد پیربااڵ) و (بەختیار عەلی) و (مەریوان وریا قانیع) و چەندانی تر کە دەیان شتی نوێیان هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردی و دەورێکی باشیان هەبووە لە ئاشناکردنی ئەدەبی بێگانە بەکورد و ئەدەبی کوردی بە دەرەوە، بەمەش گرۆتینێکی زۆریان بەڕەوتی ئەدەبی کوردی داوە.